

PSYCHISCHE KOSTEN VAN WERKLOOSHEID

ZELFWAARDERING EN GELUK BIJ ADOLESCENTEN WAARVAN DE VADER WERKLOOS IS.

Maykel Verkuyten
Juridische Faculteit, Erasmus Universiteit Rotterdam

Ruut Veenhoven
Faculteit der sociale wetenschappen EUR

Abstract

Happiness and self-esteem among adolescents with an unemployed father

It is generally believed that mass-unemployment involves high social costs, among which an impaired psychological development of children in affected families. This paper assesses psychological well-being in a sample of 2366 secondary schoolpupils in the Netherlands in 1985. Of 244 of these the father was unemployed at that time. Children of an unemployed father report slightly less happiness and self-esteem. These differences persist after control for SES, urbanisation and schooltype. The differences are very small however, and not always significant. The negative differences are most pronounced among girls and at lower educational levels. Among boys and at the highest school level unemployment of the father goes with slightly higher well-being.

Inleiding

Na decennia van vrijwel volledige werkgelegenheid is er sinds het begin van de jaren tachtig weer massa-werkloosheid in veel eerste wereldlanden. Nederland telde eind 1988 412.000 werklozen, ofwel 10% van de beroepsbevolking (CBS volgens laatste definitie). Vriend en vijand is het er over eens dat die werkloosheid moet worden terug gedrongen. Verschillen in opvatting betreffen alleen de manier waarop.

Omdat werkloosheid algemeen als een maatschappelijk kwaad wordt aangemerkt is er weinig discussie over de vraag hoe erg het eigenlijk is. De literatuur is er vooral op gericht om te bevestigen *dat* massa-werkloosheid schadelijk is, maar er is weinig oog Voor de vraag *hoe groot* schade eigenlijk is en er is al helemaal geen belangstelling voor mogelijke *positieve effecten* (zie bv. Vilroxx, 1983). Deze bijdrage poogt die eenzijdigheid te vermijden.

De uitgebreide literatuur over de 'kosten van werkloosheid' betreft zowel ongewenste maatschappelijke ontwikkelingen als verminderd welzijn van individuele burgers. Als nadelige maatschappelijke effecten worden ondermeer grotere ongelijkheid, politieke radicalisering en toenemende criminaliteit genoemd. Op het individuele vlak voorziet men o.a. verlies aan zelfrespect, apathie en sociale isolering en daardoor op langere termijn achteruitgang van gezondheid en welbevinden. Dit artikel richt zich op dat laatste.

Er is een uitgebreide literatuur over gezondheid en welbevinden van werklozen (zie oa. Diekstra & Maritz, 1987). Die literatuur beschrijft tal van mogelijke mechanismen waardoor

werkloosheid kan resulteren in een daling van welbevinden, en biedt ook veel empirisch materiaal waaruit blijkt dat werklozen er inderdaad slechter aan toe zijn. Probleem hierbij is dat de gevonden verschillen in gezondheid en welbevinden niet noodzakelijk veroorzaakt hoeven te zijn door werkloosheid, maar ook gevolg kunnen zijn van selectie. Door de selectieve werking van de arbeidsmarkt kunnen ziekelijke of onaangepaste arbeidskrachten eerder werkloos worden. Om dat effect uit te sluiten is longitudinaal onderzoek nodig: liefst onderzoek waarbij gezondheid en welbevinden worden gemeten voordat men werkloos wordt en na werkhervatting. Dergelijk onderzoek is nog uiterst schaars. De wel beschikbare resultaten duiden er op dat werkloosheid in Nederland vandaag de dag inderdaad enige schade toebrengt aan gezondheid en welbevinden, maar niet zo veel (Verkleij, 1988) en ook niet in alle beroepsgroepen (Schaufeli, 1988).

Niet alleen de werklozen zelf worden verondersteld schade te ondervinden, maar ook hun gezin: in het bijzonder hun kinderen. In de literatuur uit de dertigerjaren was dat al een thema (Eisenberg & Lazarsfeld, 1938; Jahoda, Lazarsfeld & Zeisel, 1933). Vandaag de dag speelt die veronderstelling een rol in noties over de 'verloren generatie' en 'overdracht van armoede'. Er is echter reden om te betwijfelen of werkloosheid in de verzorgingsmaatschappij van vandaag nog wel zoveel gezinsproblemen geeft (Thomas, McCasie & Betty, 1980). In dit artikel gaan we daarom na of in ons land momenteel werkloosheid van hun vader het subjectief welbevinden van adolescenten nadelig beïnvloedt en zo ja hoezeer. Hiertoe geven wij eerst een overzicht van de relevante literatuur en presenteren vervolgens de resultaten van een recent empirisch onderzoek in Nederland.

Veronderstelde gevolgen van werkloosheid van de vader op het welbevinden van de kinderen

Uit de literatuur komen drie thema's naar voren: 'schokkende verandering', 'chronische armoede' en 'belaste gezinsrelaties'. Om met het eerste te beginnen: het werkloos worden van de vader is voor kinderen soms een schokkende levensverandering, zeker als dit gepaard gaat met een verhuizing. In die lijn worden allerlei schadelijke gevolgen genoemd die ook spelen in de literatuur over 'scheiding', 'emigratie' en 'ernstige ziekte' in het gezin. Naast korte termijn problemen (angst, schuldgevoel, overmacht) wordt ook gesproken van lange termijn schade, zoals een verminderd 'controle besef' en 'bindingsangst'.

Langdurige werkloosheid leidt vaak tot inkomensteruggang en verlies van sociaal prestige. Daarover worden ook allerlei effecten verondersteld die we kennen uit de rijke literatuur over 'opgroeien in armoede' en over klassenverschillen in 'socialisatie en milieu'. Typische topics zijn: minder goede levensomstandigheden (voeding, behuizing, scholing), negatieve sociale etikettering en een minder stimulerend cultureel klimaat. Ontwikkelingspsychologisch zou dat leiden tot een neerwaartse spiraal van 'onzekerheid', 'onbekwaamheid' en 'lage aspiraties', waardoor kinderen van werklozen zich al vroeg verliezers weten.

Een derde thema is dat werkloosheid van de vader het affectief klimaat in het gezin nadelig beïnvloedt. Prestigeverlies zou de positie van de vader in huis ondermijnen en daarmee conflicten oproepen. Die tendens zou nog eens versterkt worden door de voortdurende aanwezigheid van de vader en door het afreageren van zijn frustraties. Verlies van de werkrol zou de vader ook minder geschikt maken als identificatiefiguur, met name voor jongens, wat weer disciplineringsproblemen met zich mee kan brengen. Een en ander zou leiden tot een minder goede psycho-sociale ontwikkeling (minder zelfvertrouwen, minder sociale intelligentie e.d.) en tot meer onaangepast gedrag, wat vervolgens leidt tot verdere maatschappelijke neergang die op zijn beurt de psychische ontwikkeling dan weer verder schaadt. Soortgelijke gevolgen worden voorspeld vanuit de theo-

rie dat werker de psychische ontwikkeling gunstig pleegt te beïnvloeden, bijvoorbeeld wat betreft het vermogen tot het aangaan van intieme relaties (O'Brien, 1988). Werkloze vaders missen die ontwikkelingsimpuls waardoor hun kinderen emotioneel minder bedeed zouden zijn.

Empirisch onderzoek naar welbevinden van kinderen waarvan de vader werkloos is

Er is niet zoveel onderzoek naar kinderen van werkloze vaders. Een door ons uitgevoerde (computer-)inventarisatie van de Engelstalige tijdschrift literatuur van de laatste twintig jaar leverde slechts een handvol onderzoeksverslagen op. Het merendeel daarvan betreft aspecten van 'objectief welzijn' (gezondheid, aangepastheid, schoolprestatie e.d.) en niet van 'subjectief welbevinden'. Slechts enkele van de publicaties zijn primair op werkloosheid van de vader gericht. In de meeste gevallen is dit onderwerp eer zijlijn in het verhaal. De meeste onderzoeken betreffen jonge kinderen. Slechts enkele studies zijn onder adolescenten uitgevoerd en een drietal studies gaat over volwassenen die in hun jeugd werkloosheid van de vader hebben meegemaakt.

De meeste van de gegevens over kinderen van werkloze vaders komen uit onderzoek naar probleemgedrag. Bij analyse van de cliëntèle van hulpverleningsinstellingen blijkt vaak een oververtegenwoordiging van kinderen van werkloze vaders. Het onderzoek betreft hulpverlening voor o.a. mishandeling (Gelles, 1980), vergiftiging (Meigs & Whitmire, 1971), zelfmutilatie (Walker, 1980) en verslaving (Sourindhrin, 1984). Bij analyse van een incest registratie bleken dochters van werkloze vaders echter ondervertegenwoordigd (Julian & More, 1979).

Er is ook enig onderzoek onder schoolkinderen, waarbij de vorderingen vergeleken worden van leerlingen waarvan de vader wel- en geen werk heeft. Kinderen van werkloze vaders komen daarbij minder gunstig uit de bus. Ze hebben o.a. een kleinere woordenschat (Radin & Goldsmith, 1985) en een minder hoge dunk van het eigen denkvermogen (Radin & Greer, 1986). Uit een follow-up onderzoek onder Nederlandse kinderen bleek dat de schoolprestaties van kinderen van werkloze vaders iets achteruit gaan terwijl de prestaties van een vergelijkbare controle-groep van kinderen van werkende vaders iets vooruit gaan. De verschillen zijn echter minimaal en voor de meeste vakken niet significant. Het effect is sterker bij meisjes dan bij jongens (Baarda, 1988).

Een bijzonder onderzoek onder kinderen betreft Elders 'Children of the great Depression' (Elder, 1974; Elder, Nguyen & Caspi, 1985) Dit is een secundaire analyse van gegevens van twee ontwikkelingspsychologische panelstudies waarvan de deelnemers in de dertiger jaren in de adolescentie verkeerden. Uit observaties en uit interviews met moeders bleek dat werkloze vaders naar verhouding hard en afstandelijk optraden. Meisjes werden daar het meest door getroffen: met name als ze niet mooi waren. Dit weerspiegelde zich drie jaar na de eerste observatie nog in lagere zelfachting, zenuwachtigheid en stemmingswisselingen. Jongens bleken niet geschaad te zijn door werkloosheid van de vader (Elder ea., 1985). Dezelfde kinderen zijn nog eens ondervraagd rond hun veertigste levensjaar. Degenen van wie de vader werkloos was geweest waren ook bij terugblik minder positief over hun jeugd:

weer vooral vrouwen. Hun huidige levensvreugde was er echter niet minder op. Degenen die het in hun jeugd het zwaarst hadden gehad bleken op middelbare leeftijd zelfs iets tevredener met hun bestaan, hoewel het hen niet beter was gegaan in het leven (overigens ook niet slechter). Elder meent dat deze kinderen van werkloze vaders op latere leeftijd tevredener zijn omdat ze zoveel slechter gekend hebben (Elder, 1974). Ander onderzoek onder volwassenen toont een minder gunstig beeld:

werkloosheid in het gezin van herkomst blijkt gepaard te gaan met minder maatschappelijk succes (Crawfield, 1977) en meer gewelddadig gedrag (Brownfield, 1987).

Problemen bij onderzoek naar het effect van werkloosheid van de vader op het welbevinden van kinderen

Bij beantwoording van de vraag hoe erg werkloosheid van de vader nu eigenlijk is voor kinderen stuiten we op een aantal methodische problemen, waarop het gros van de zojuist genoemde onderzoeken geen antwoord biedt.

Het eerste probleem is dat de geobserveerde verschillen niet noodzakelijkerwijs door de werkloosheid van de vader veroorzaakt hoeven te zijn, maar ook weer gevolg kunnen zijn van de eerder genoemde selectieve werking van de arbeidsmarkt. Als ziekelijke, 'gestoorde' of onaangepaste vaders een grotere kans lopen werkloos te raken ligt het voor de hand dat die zelfde eigenschappen ook de kans op een problematische ontwikkeling van hun kinderen vergroten. Dit effect zal niet altijd even sterk zijn. In tijden van volledige werkgelegenheid zullen er onder de werklozen meer problematische vaders zitten dan in tijden van massawerkloosheid. In dat licht kan niet veel betekenis worden toegekend aan onderzoek uit de zestiger en zeventiger jaren, terwijl Elders onderzoek onder 'Children of the Depression' er juist interessanter op wordt.

Een tweede probleem is dat de gevonden verschillen weleens meer te maken kunnen hebben met sociaal milieu dan met werkloosheid. Momenteel is de werkloosheid b.v. aanzienlijk groter onder laag opgeleiden en onder etnische minderheden. In die categorieën liggen de schoolprestaties sowieso al lager en worden meer gedragsproblemen geregistreerd. Het verband tussen werkloosheid van de vader en minder gunstige ontwikkeling van kinderen kan dus een schijn-verband zijn. Slechts enkele van de genoemde onderzoeken controleren hiervoor (Baarda, 1988; Bawder, 1983; Radin & Greer, 1986)

Een derde probleem is dat erg gemakkelijk wordt aangenomen dat het achterblijven op een door de onderzoeker gehanteerd succes criterium, 'schade voor het welbevinden' impliceert. Dat is echter niet altijd even vanzelfsprekend. Als werkloosheid van de vader leidt tot iets mindere schoolprestaties hoeft men niet meteen de noodklok te luiden. Als dat samengaat met een relativering van het belang van beroeps carrière en een sterkere oriëntatie op vrije tijd en familie kunnen betrokkenen daar heel gelukkig bij zijn, liet is daarom zaak het welbevinden als zodanig te meten en dan nog liefst globaal welbevinden. Het welbevinden kan immers best op sommige specifieke aspecten

verminderen (b.v. minder vertrouwen in de toekomst) terwijl men alles bij elkaar toch niet minder gelukkig is. Gegevens over globaal welbevinden treffen we alleen in het al genoemde onderzoek van Elder.

Zelfs als er geen twijfel is over de schadelijkheid van een gevonden verschil, dan blijft nog de vraag naar de omvang van dat verschil. Voor beleidsafwegingen maakt het nogal uit of de verschillen miniem zijn of groot. Zoals al opgemerkt is dat geen thema in de literatuur. De onderzoekers richten zich uitsluitend op de vraag of er überhaupt een verschil is. Hiertoe worden significantietests gebruikt. Die tests zeggen echter niet of het resultaat veelbetekend groot is, maar slechts of met enige zekerheid kan worden aangenomen dat er verschil bestaat. Als de steekproef maar groot genoeg is verschaft de test bij minimale verschillen die zekerheid ook.

Pre-occupatie met de vraag of een verschil in welbevinden aantoonbaar is leidt er ook toe dat men zich blind staart op gemiddelden en geen oog heeft voor de spreiding. Het is echter mogelijk dat de gemiddelden gelijk zijn maar dat de spreiding bij kinderen van werkloze vaders

groter is. Dat betekent dan dat werkloosheid wel degelijk uitmaakt, maar dat het effect niet alleen negatief is. Kennelijk zijn er naast kinderen die geschaad worden dan ook kinderen die welvaren bij werkloosheid van de vader.

Een laatste punt is dat geen van de genoemde onderzoeken representatief is voor de bevolking van een westerse verzorgingsstaat. Dat maakt het extra moeilijk om aan deze gegevens algemene gevolgen te verbinden,

Method

Wij deden een secundaire analyse op de gegevens van een groot onderzoek onder leerlingen van scholen voor Voortgezet onderwijs in Nederland (Verkuyten, 1988). Eerder rapporteerden wij al over deze gegevens in een artikel over scheidingskinderen (Verkuyten & Veenhoven, 1988). Het onderzoek heeft plaats gevonden in het voorjaar 1985. De werkloosheid was toen zeer hoog in Nederland, waardoor de kans op een oververtegenwoordiging van problematische lieden onder werklozen naar verhouding klein is. Het onderzoek is redelijk representatief voor de Nederlandse jeugd en bevat enige beproefde indicatoren van welbevinden.

Ondervraagde kinderen

De gegevens zijn verzameld op 40 scholen voor voortgezet onderwijs verspreid over alle delen van Nederland. De scholen zijn geselecteerd met het oog op een zo breed mogelijke spreiding naar schooltype, grootte van de school en urbanisatiegraad van de stad waar de school is gelegen. Binnen de scholen zijn op aselechte wijze klassen gekozen. De gegevens zijn klassikaal verzameld. In dit artikel worden de gegevens van 2366 leerlingen gebruikt. Hiervan zijn 54% jongens. De leeftijd varieert tussen de 13 en 17 jaar. De jongeren zijn oud genoeg om vragen over eigen welbevinden te beantwoorden. Het aantal jongeren waarvan de vader werkloos is bedraagt 244 (10%). Een beperking van dit onderzoek is dat het geen gegevens biedt omtrent de duur van de werkloosheid van de vader en ook niet omtrent het aantal keren dat de vader werkloos is geworden.

Om na te kunnen gaan of er verschillen zijn tussen jongeren waarvan de vader al dan niet werkloos is, is het van belang te weten of de verdeling op diverse achtergrondkenmerken overeenkomstig is. Zoals al opgemerkt kan een mogelijk verschil namelijk te wijten zijn aan (of verhuld worden door) een andere verdeling naar bijvoorbeeld sociaal-economisch milieu. Hiertoe hebben we beide categorieën vergeleken (chi-kwadraat toetsen) naar geslacht, leeftijd, onderwijstype, grootte van de school, sociaal-economisch milieu, woonplaats (urbanisatiegraad, gebied in Nederland), godsdienst (aard, al dan niet praktiserend), aantal broers en zussen en het al dan niet intact zijn van het gezin (scheiding of overlijden van één van de ouders). Voor drie achtergrondkenmerken bleek een significant verschillende verdeling te bestaan: onderwijstype, urbanisatiegraad en sociaal-economisch milieu. Jongeren waarvan de vader werkloos is bezoeken verhoudingsgewijs lagere typen van voortgezet onderwijs ($X^2=21.90$, $p < .001$), wonen meer in de grote

steden ($X^2=37.22$, $p < .000$) en behoren eerder tot de lagere sociaal-economische milieus ($X^2=81.73$, $p < .000$). Aangezien deze verschillen van invloed kunnen zijn op het welbevinden zullen we er in onze analyses rekening mee houden. We doen dat door deze kenmerken als covariaten in de uitgevoerde variantie-analyses op te nemen. Hierdoor krijgen we zicht op verschillen in verband met het al dan niet werkloos zijn van de vader met controle voor deze kenmerken.

Meting van welbevinden

Subjectief welbevinden is een brede noemer die tal van oordelen, houdingen en gevoelens omvat. Dit onderzoek richt zich op twee manifestaties ervan: 'zelfwaardering' en 'geluk'. Beide zijn interessante en veel gebruikte graadmeters omdat ze verband houden met tal van andere aspecten van welbevinden, in het bijzonder met lichamelijke en geestelijke gezondheid (Kaplan, 1982; Veenhoven, 1984). Bovendien gaat het om relatief stabiele oriëntaties die niet bij het minste of geringste veranderen. Voor een korte omschrijving van beide begrippen verwijzen we naar Verkuyten en Veenhoven (1988) en voor een verantwoording van de gebruikte schalen naar Verkuyten (1988).

Zelfwaardering. Het gevoelsmatig oordeel dat mensen omtrent zichzelf hebben kan betrekking hebben op de persoon in zijn totaliteit (globale zelfwaardering), alsmede op verschillende componenten afzonderlijk, zoals schoolprestaties en uiterlijk (specifieke zelfwaardering). Wij richten ons zowel op 'globale zelfwaardering' alsmede op drie vormen van specifieke zelfwaardering te weten: 'schoolprestaties', 'populariteit' en 'lichaamsbeeld'. Voor de meting van globale zelfwaardering is de 'Rosenbergs-Self-Esteem scale' (RSE) gebruikt (Rosenberg, 1965). Het gaat om een veel gebruikte schaal bestaande uit 10 vragen met 4 antwoordcategorieën. Op grond van eerder door ons uitgevoerd onderzoek met deze schaal, hebben wij een vijfde neutrale categorie ('weet niet') toegevoegd. Cronbach's alpha voor de RSE is .67. Voor de meting van de drie specifieke componenten van zelfwaardering hebben we de volgende schalen gebruikt (voor de formulering van de items, zie Verkuyten, 1988). Voor lichaamsbeeld hebben we 6 items uit de door Secord en Jourard (1953) ontwikkelde schaal gekozen. Hierbij zijn net als bij de RSE 5 antwoordcategorieën gebruikt. Cronbach's alpha voor deze 6 items is .76. Voor schoolprestaties en populariteit is een aangepaste versie van de 'position in class scale' van Willig (zie Burns, 1979) gebruikt. De aanpassing bestaat uit een ordening aan de hand van 10 posities in plaats van 30. Daarnaast is voor schoolprestaties één vraag van het Likert-type gesteld met wederom dezelfde vijf antwoordcategorieën. Voor populariteit zijn twee van dergelijke aanvullende vragen gesteld. Aangezien deze vragen qua aantal antwoordcategorieën niet overeenkomen, zijn voor beide componenten de betreffende vragen omgewerkt tot standaardscores (z-scores) en vervolgens opgeteld.

Geluk. In navolging van Veenhoven (1984) kunnen we geluk opvatten als het 'overall' oordeel over het eigen bestaan. Cantril (1965) heeft een methode ontwikkeld om dit te meten. Het gaat om een tekening van een berg met daarop de cijfers 0 tot en met 10. De top van de berg met het cijfer 10 stelt het beste, fijnste, leven voor dat men zich kan voorstellen. De voet van de berg het vervelendste. De respondenten moeten door middel van een pijltje aangeven op welk punt van de schaal ze hun eigen leven beoordelen. Deze schaal is in veel internationaal onderzoek gebruikt en vermijdt dubbelzinnige termen als 'geluk' en 'satisfactie'.

Een beperking van de Cantril-vraag is dat er een min of meer cognitief oordeel wordt gevraagd met als gevolg dat het gevoelsmatig welbevinden niet zo duidelijk naar voren komt. Daarom hebben we ook naar de concrete gevoelens van de laatste weken gevraagd. Dit is gedaan met behulp van de 'Affect-BalanceScale' (ABS) van Bradburn (1969). Het gaat hier om een lijstje van 10 vragen met de antwoordcategorieën ja-nee, dat aangeeft in welke mate positieve ervaringen de laatste weken overheersen. Voor een Nederlandse vertaling is gebruik gemaakt van die van het CBS (1984). Cronbach's alpha voor deze schaal is .71.

Analyse

Het verschil in welbevinden tussen kinderen waarvan de vader wel en niet werkloos is wordt bepaald middels variantie-analyse. Bij variantie-analyse worden verschillen in de verdeling van een bepaalde eigenschap tussen twee of meerdere categorieën bekeken. Meestal gaat men daarbij niet verder dan het vaststellen of een verschil al dan niet significant is. Wij zullen het niet bij het toetsen van verschillen laten. Middels een schatting van de verklaarde variantie gaan we ook in op de grootte van de verschillen. Behalve naar gemiddelden kijken we ook naar de spreiding zoals weergegeven in de standaarddeviatie s.

Resultaten

Verschillen tussen kinderen waarvan de vader al dan niet werkloos is

Gemiddeld welbevinden. De gegevens in **Tabel 1** laten zien dat jongeren waarvan de vader werkloos is op 5 van de 6 metingen gemiddeld lager scoren. Bij twee hiervan zijn de verschillen — na controle voor geslacht, onderwijstype, sociaal-economisch milieu en urbanisatiegraad

— significant. De significante verschillen betreffen de indicatoren van geluk. Jongeren waarvan de vader werkloos is zijn over het algemeen minder tevreden met hun bestaan en voelen zich ook minder prettig. De verschillen in zelfwaardering zijn niet significant.

Hoe groot is dit verschil? Zoals in de tabel is af te lezen zijn de percentages verklaarde variantie erg klein. Dit betekent dat de variantie in geluk van de jongeren slechts in zeer beperkte mate kan worden toegeschreven aan het al dan niet werkloos zijn van de vader. De verklaarde variantie is minder dan een half procent. Als we dit bijvoorbeeld vergelijken met het percentage verklaarde variantie voor geslacht, waar de hoogste waarde 14% is, wordt de erg geringe betekenis hiervan nog duidelijker.

Spreiding in welbevinden

In **Tabel 1** zijn ook de standaarddeviaties opgenomen. Analyses van de verschillen in spreiding (t-toetsen) leert dat er drie significante verschillen zijn. Voor zowel lichaamsbeeld ($p < .05$), populariteit ($p < .05$) en prettig voelen ($p < .01$) vertoont de groep van jongeren waarvan de vader werkloos is een significant grotere spreiding. Als de gemiddelde scores voor kinderen van werkloze vaders relatief laag zouden liggen zou die grotere spreiding betekenen dat sommige kinderen een beetje schade ondervinden en anderen veel. Zoals we gezien hebben zijn er echter slechts kleine verschillen in gemiddelde. De grotere spreiding duidt er daarom op dat werkloosheid van de vader voor sommige kinderen negatief uitpakt, maar voor anderen juist positief. Als dat zo is kunnen we wellicht categorieën identificeren waarin de negatieve effecten overheersen en categorieën waar de werkloosheid per saldo meer positief uitwerkt.

Variaties in het verschil

Bij het zoeken naar differentiërende variabelen werd uitgegaan van suggesties uit de eerder besproken literatuur. Er werden tests op inter-actie-effecten uitgevoerd voor geslacht, niveau van de school, werken van de moeder en aanwezigheid van broers en zussen in het gezin.

Geslacht. Zoals eerder gemeld vond Elder in zijn onderzoek onder ‘Children of the Great Depression’ dat meisjes meer te lijden hebben van werkloosheid van de vader dan jongens.

Baarda (1988) vond in zijn onderzoek naar schoolprestaties ook een groter verschil bij meisjes. Dit patroon komt eveneens in ons materiaal naar voren. Er is voor geluk een duidelijk interactie-effect tussen geslacht en het al dan niet werkloos zijn van de vader (tevredenheid met het leven, $F = 3.91$, $p < .05$; zich prettig voelen, $F 8.61$, $p < .01$). Dochters van werkloze

vaders scoren lager op beide geluksmaten, dan dochters van werkende vaders van gelijk milieu. Bij jongens is er een omgekeerd verschil. Bij de indicatoren van zelfwaardering doet zich een zelfde patroon voor. Het interactie effect is dan echter alleen voor 'schoolprestaties' significant ($F = 6.95, p < .01$).

Opleidingsniveau. Een ander interactie -effect bestaat tussen al dan niet werkloos zijn van de vader en het schoolniveau van de kinderen ($F 3.89, p < .01$). Werkloosheid van de vader gaat alleen bij leerlingen van scholen voor MAVO en LBO gepaard met lager geluk. Bij VWO en HAVO leerlingen onderscheiden kinderen met werkloze vaders zich juist door wat meer geluk,

Gezinssituatie. Het onderzoek van Elder deed vermoeden dat werkloosheid van de vader vooral meisjes treft, omdat deze het meest gevoelig zijn voor diens humeuren en voor diens op gehoorzaamheid gerichte opvoeding. Als dat effect nu nog actueel is in Nederland mag verwacht worden dat het verschil in welbevinden groter is naarmate de dochter meer met haar vader te maken heeft. Dat zal ondermeer veelvuldig het geval zijn als de moeder werkt en er geen andere kinderen in her gezin zijn. Hiervoor zijn in onze gegevens inderdaad enkele aanwijzingen die gezien de mogelijkheid van 'toevallige' verschillen met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd moeten worden.

Hoewel zelfwaardering en geluk over het algemeen juist iets hoger is bij kinderen van werkende moeders, blijkt werken van de moeder in combinatie met een werkloze vader, gepaard te gaan met een wat lager welbevinden. De verschillen zijn alleen bij 'schoolprestaties' significant, maar het patroon is op 4 van de 6 maten hetzelfde. Het doet zich voor bij zowel jongens als meisjes, maar is bij deze laatste groep het duidelijkst. Dit zelfde geldt in beperkte mate voor het enig kind zijn. Meisjes waarvan de moeder werkt en die ook enig kind zijn scoren over het algemeen iets lager (significant voor globale zelfwaardering). Bij jongens is dit niet het geval.

Discussie

Meer verschil in geluk dan in zelfwaardering.

De literatuur over psychische kosten van werkloosheid verwijst herhaaldelijk naar problemen rond identiteit en zelfwaardering. Her is daarom opmerkelijk dat het verschil in zelfwaardering uiterst klein en niet significant bleek. Maar waarom dan wel een lagere score op de geluksvragen? Wat de vraag naar levensvoldoening betreft is dat niet zo vreemd. Die vraag gaat namelijk over de benadering van het 'best mogelijke leven' en het is goed voorstelbaar dat kinderen werkloosheid van hun vader daarbij als een minpunt rekenen. Van meer betekenis is dat de stemming ook wat lager is onder kinderen met een werkloze vader. Kennelijk voelen kinderen wel een last maar rekenen ze die zichzelf niet aan in de vorm van een minder positieve houding ten aanzien van zichzelf.

Schade aangetoond?

Is nu aangetoond dat de kleine verschillen in welbevinden het gevolg zijn van werkloosheid van de vader? Ondanks de omvangrijke onderzoekspopulatie en de controle voor diverse vertekende factoren, blijft voorzichtigheid geboden. Onder de werkloze vaders kunnen immers problematische vaders oververtegenwoordigd zijn. In de hier onderzochte populatie is de kans op zulke vertekening weliswaar kleiner dan bij eerder onderzoek, maar daarmee niet geheel uitgesloten. Ook een kleine selectie kan het verschil verklaren omdat het verschil zelf immers erg gering is. Het blijft zelfs mogelijk dat deze negatieve selectie eventuele positieve

effecten van werkloosheid van de vader op het welbevinden van kinderen versluiert. Longitudinaal onderzoek zal hier het verlossende woord moeten spreken.

Waarom ligt het verschil anders onder meisjes dan onder jongens?

Elder (1974) noemt drie verschillende redenen waarom meisjes meer nadeel ondervinden van werkloosheid van de vader dan jongens. Ten eerste zouden meisjes in de adolescentie kwetsbaarder zijn dan jongens. Ze zouden daarom meer schade ondervinden van een zelfde belasting. Deze verklaring spoort met onze bevindingen dat meisjes inderdaad lager scoren op onze indicatoren van welbevinden. Ten tweede zouden meisjes zich minder goed kunnen onttrekken aan de vader dan jongens. Ten derde zouden werkloze vaders hun frustraties eerder op hun dochters afreageren: vooral als ze niet mooi zijn. Ons materiaal biedt geen mogelijkheden om deze laatste twee verklaringen te verifiëren.

Deze drie verklaringen maken overigens niet duidelijk waarom zonen van werkloze vaders juist hoger welbevinden rapporteren. Aansluitend op de eerste verklaring van Elder zou men kunnen veronderstellen dat de aanwezigheid van een werkloze vader in huis voor alle kinderen meestal een belasting betekent, maar dat die last voor meisjes zwaarder is dan voor jongens. In combinatie met de mindere kwetsbaarheid van jongens kan dit er zelfs toe leiden dat jongens juist in hun psychologische ontwikkeling gestimuleerd worden en uiteindelijk meer

zelfvertrouwen verwerven. Aanvullend hierop zou het kunnen zijn dat werkloosheid van de vader een grotere betrokkenheid op de kinderen geeft, maar dat de door vaders gehanteerde opvoedingsmethoden beter aansluiten bij de behoeften van jongens in deze leeftijdsgroep dan bij die van meisjes. De vader hoeft dan niet gefrustreerd en chagrijnig te zijn om met de beste bedoelingen toch zijn dochters te kort te doen. Volgens deze laatste verklaring drijft werkloosheid de vader ook niet in de marge van het gezin, maar plaatst hem juist in het sociaal-emotionele centrum.

Waarom is er een verschil naar opleidingsniveau?

Zoals we gezien hebben gaat werkloosheid van de vader bij leerlingen aan scholen voor LBO en MAVO gepaard met minder welbevinden, maar bij HAVO en VWO leerlingen juist met meer. Dat kan liggen aan de vaders zowel als aan de kinderen zelf.

Wat het eerste betreft, er zijn aanwijzingen dat werkloosheid in ons land momenteel minder hard aankomt bij goed opgeleiden dan bij handarbeiders. Bij het eerder genoemde onderzoek van Schaufeli (1988) bleek dat HBO'ers die na hun afstuderen werkloos bleven niet in geestelijke gezondheid achteruit gingen, terwijl in het onderzoek van Verkley (1988) -dat overwegend lager geschoolden betrof- wel een nadelig effect op de gezondheid werd geregistreerd. Als we aannemen dat de vaders van VWO/HAVO leerlingen over het algemeen ook een betere opleiding hebben zou dat betekenen dat de werkloosheid het functioneren in het gezin over het algemeen niet aantast en dat de grotere aanwezigheid van de vader in huis daardoor zelfs positief kan uitwerken. Het effect kan direct zijn in de zin dat er aandacht is voor de kinderen, of indirect in de zin dat de moeder ontlast wordt.

Wat de kinderen zelf betreft is het mogelijk dat een hoger opleidingsniveau een andere kijk op werkloosheid geeft. VWO/HAVO leerlingen zouden minder geneigd kunnen zijn werkloosheid als een falen van de vader te zien met als gevolg dat de verhoudingen beter blijven. Analooq aan de eerder besproken hypothese over verschillen in belastbaarheid tussen jongens en meisjes kan ook geredeneerd worden dat VWO/HAVO leerlingen beter tegen een stootje kunnen omdat ze in hun schoolcarrière tot nog toe meer zelfbevestiging hebben gekregen.

Conclusie

Adolescenten waarvan de vader werkloos is rapporteren minder geluk en een iets mindere mate van zelfwaardering. Alleen het verschil in geluk is significant maar tegelijkertijd erg klein. Het geldt bovendien vooral meisjes en leerlingen aan scholen voor MAVO/LBO. Bij jongens en bij VWO/HAVO leerlingen gaat werkloosheid van de vader gepaard met een iets hoger geluk.

Samenvatting

Massa-werkloosheid wordt verondersteld hoge psychische 'kosten' met zich mee te brengen, waaronder verminderde ontwikkelingskansen van kinderen uit door werkloosheid getroffen gezinnen. Dit artikel geeft een beeld van de mate waarin werkloosheid van de vader het welbevinden van kinderen schaadt aan de hand van een onderzoek onder 2366 leerlingen aan scholen voor voortgezet onderwijs. Van 244 daarvan was de vader werkloos. Alle kinderen zijn ondervraagd over zelfwaardering en geluk. Op beide aspecten scoren kinderen van werkloze vaders iets lager, ook na controle voor sociaal milieu, urbanisatiegraad en schooltype. De verschillen zijn echter niet allemaal significant en ook erg klein. Er zijn aanwijzingen dat werkloosheid van de vader ook positief kan uitwerken op het welbevinden van kinderen. Dit geldt met name bij VWO/HAVO leerlingen en bij jongens. Bij leerlingen aan LBO en MAVO en bij meisjes is het effect negatief.

Literatuur

Baarda, D. (1988).

Schoolprestaties van kinderen van werkloze vaders.

Utrecht: Rijksuniversiteit, (proefschrift).

Bradburn, N.M. (1969)

The structure of psychological wellbeing.

Chicago: Aldine.

Brownfield, D. (1987).

Father-Son relationships and violent behaviour.

Deviant Behavior. 8, 65-78, 93

Burns. R. (1979).

The self-concept. Theory, measurement, development and behaviour.

London: Longman.

Cantril, H. (1965).

The pattern of human concern.

New Brunswick: Rutgers Univ. Press.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1984).

De leefsituatie van de Nederlandse bevolking: de kerncijfers.

's Gravenhage: Staatsuitgeverij.

- Crawford, A.S. (1977).
The stability of a man's family of origin: its causes and its effects on achievement.
Univ. of Pennsylvania: Un-published dissertation.
- Daniels, S. (1986).
Relationship of employment status to mental health and family variables in black men from single parent families.
Journal of Applied Psychology, 71, 386-391.
- Diekstra, R. & Maritz, B. (1987).
De ontreddende werkeloosheid. In Staflieu & R. Diekstra (Red.),
Psychologie en Welbevinden. Baarn: Ambo.
- Elder, G.H., Jr. (1974).
Children of the Great depression.
Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Elder, G.H., Jr., Nguyen, T.V.. & Caspi, A. (1985).
Linking family hardship to childrens lives.
Child Development, 56, 361-375.
- Farran, D.C., & Margolis, L.H. (1987).
The family's economic environment as a contest for children's development.
New Directions for Child development, 35, 69-87.
- Gelles, R. (1980).
A profile of violence towards children in the US. In G. Gebeu et al. (Eds.),
Child abuse, an agenda for action. New York: Oxford Univ. Press.
- Julian, V., & More, S. (1979).
Father daughter incest, profile of the offender.
Victimology, 4, 348-360.
- Kaplan, H.B. (1982).
Prevalence of the self-esteem motive.
In M. Rosenberg & H.B. Kaplan (Eds.), *Social psychology of the self-concept.* Arlington Heights; Harlan Davidson.
- Madge, M. (1983).
Unemployment and its effects on children.
Journal of Clinical Child Psychology, 24, 311-319.
- Meighs, J.W., & Whitmire, E. (1971).
Epidemiology of lead poisoning in New Haven children.
Connecticut Medicine, 35, 363-369.

- O'Brien, G. (1988).
A theory about the psychological functions of work.
Sydney: Paper presented at the 24th international congress of psychology.
- Radin, U., & Goldsmith, R. (1987).
Effects of unemployment on parenting.
Unpublished paper, Michigan University, School of Social Work.
- Radin, N., & Greer, E. (1987).
Father unemployment and the young child.
Baltimore: Paper presented at the Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development.
- Rosenberg, M. (1965).
Society and the adolescent self-image.
Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Schaufeli, W. (1988).
Unemployment and psychological health, An investigation among professionals. Groningen: Universiteit van Groningen (proefschrift).
- Secord, P.E., & Jourard, S.M. (1953).
The appraisal of body cathexis: body cathexis and the self.
Journal of Consulting Psychology, 17, 343-347.
- Sowindhrin, I., & Baird, J.A. (1984).
Management of solvent misuse: a Glasgow community approach.
British Journal of Addiction, 69, 227-232.
- Thomas, L.E., McCauley, E., & Berry, J.E. (1980).
Unemployment and family stress. A reassessment.
Family Relations, 29, 517-524.
- Veenhoven, R. (1984a).
Conditions of happiness.
Dordrecht: Reidel.
- Verkleij, Pl. (1988).
Langdurige werkloosheid. werkhervatting en gezondheid.
Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Verkuyten, M. (1988).
Zelfbeleving en identiteit van jongeren uit etnische minderheden.
Gouda Quint.

Verkuyten, M., & Veenhoven, R. (1988).

Wel-bevinden van kinderen na echtscheiding: Een onderzoek onder adolescenten.

Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg, 4, 128-133.

Vilroxx, J. (1983).

Sociale gevolgen van de werkloosheid.

In Werkgelegenheid voor de jaren 80, 229-254. Universiteit van Gent: Verslag 16e Vlaams Economie Congres. Commissie Maatschappelijke Kost van de Werkloosheid.

Walker, W.L. (1980).

Intentional self-injury in schoolage children: a study of 50 cases.

Journal of Adolescence, 3, 217-228.

Spreiding in welbevinden. In **tabel 1** zijn ook de standaarddeviaties opgenomen. Analyses van de verschillen in spreiding (t-toetsen) leert dat er drie significante verschillen zijn. Voor zowel lichaamsbeeld ($p < .05$), populariteit ($p <$

Tabel 1.

Subjectief Welbevinden van Jongeren. Waarvan de Vader Wel- en NietWerkloos is, met Controle voor Geslacht, Onderwijstype, Sociaal-economisch Milieu en Urbanisatiegraad

	Vader wel werk (N=2122)		Vader geen werk (N=244)		<i>F</i>	<i>%var</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
<i>Zelf waardering</i>						
Globale zelfw.	3.8	5.6	3.5	5.7	0.28	0.01
lichaamsbeeld	5.8	4.7	5.4	5.3	0.96	0.04
populariteit	-0.01	2.0	0.02	2.2	0.04	0.00
schoolprestat.	0.04	1,7	-0.06	1.7	0.52	0.04
<i>Geluk</i>						
tevred. leven	7.4	1.8	7.1	1.8	4.09*	0.2
prettig voelen	1.7	2.0	1.4	2.3	4.49*	0.3

Noot. Voor school' en 'sociaal' gaat het om z-scores die opgeteld zijn. De F- en p-waarden hebben betrekking op de gemiddelde scores van de beide groepen.

* $p < .05$.